

شناسایی تاثیر مهاجرت نیروی کار بر توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی جمهوری اسلامی ایران

مهناز آقامحمدی^۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۸/۲۰

امیر هوشنگ میرکوشش^۲

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۲/۸

علی محمدزاده^۳

چکیده

هدف تحقیق شناسایی تاثیر مهاجرت نیروی کار بر توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی جمهوری اسلامی ایران می باشد. تأثیرات مهاجرت نخبگان می تواند مثبت یا منفی باشد و فرصت‌ها یا محدودیت‌هایی را برای توسعه اقتصادی، اجتماعی و انسانی ایجاد کند اثرات آن بسته به نوع کشور، روند اقتصادی و اجتماعی آن و همچنین مقیاس و ویژگی‌های مهاجرت و رفتار فردی مهاجران متفاوت خواهد بود. به عنوان مثال، بسته به نوع و مقیاس مهاجرت، چشم‌اندازهای مهاجرت می‌تواند انگیزه‌های سرمایه‌گذاری در آموزش و سرمایه انسانی را بصورت محلی افزایش یا کاهش دهد. سوال اصلی که این تحقیق در پی پاسخ به آنست بدین گونه است که تاثیر مهاجرت نیروی کار بر توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی جمهوری اسلامی ایران به چه صورت است؟ در این پژوهش از روش تحلیل مضمون برای شناسایی تاثیرات مهاجرت نیروی کار بهره گرفته ایم. از مهمترین تاثیراتی که نیروی کار بر توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی جمهوری اسلامی ایران گذاشته است می‌توان در توسعه اقتصادی به عواملی نظیر؛ ضربه به توسعه اقتصادی، افزایش نیروی کار غیرماهر، در توسعه اجتماعی به عواملی نظیر؛ ناامیدی اجتماعی، ارزش شدن مهاجرت، کاهش سرمایه اجتماعی، حفظ شبکه نخبگانی در توسعه سیاسی به عواملی نظیر؛ از دست دادن امکان رقابت بین المللی، حذف شایسته‌سالاری، کاهش کارآمدی اشاره کرد. در توسعه فرهنگی به عواملی نظیر؛ مدرک گرایی، بی توجهی به جایگاه علم اشاره کرد. در این بین شاخصهای اقتصادی ضعیف، توجه نکردن به نخبگان در ساختار اداری و سیاسی، نگرانی معیشت، نبود چشم انداز پیشرفت علمی به ترتیب بعنوان مهمترین علل مهاجرت نخبگان بیان شده است.

واژگان کلیدی: مهاجرت نیروی کار، توسعه اقتصادی، پیامدها، توسعه سیاسی، توسعه اجتماعی

^۱ دانشجوی دکتری، گروه روابط بین الملل، واحد شاهرود، دانشگاه آزاد اسلامی، شاهرود، ایران

^۲ استادیار، گروه روابط بین الملل، واحد شاهرود، دانشگاه آزاد اسلامی، شاهرود، ایران (نویسنده مسئول)

^۳ استادیار، گروه روابط بین الملل، واحد شاهرود، دانشگاه آزاد اسلامی، شاهرود، ایران

مقدمه

سرمایه انسانی به ویژه نیروی جوان و متخصص، در توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی هر جامعه نقش اساسی ایفا می‌کند. سرمایه انسانی از ابزارهای مهم توسعه است و توسعه منوط به حفظ سرمایه انسانی است. به عبارت دیگر، سرمایه انسانی یا همان نیروهای متخصص و ماهر، هم ابزار و هم هدف توسعه هستند. در روزگار کنونی و در عصر تسلط دانش، نیروی ذهنی، یک ثروت محسوب می‌شود و مهاجرت می‌تواند موازنه علمی و در نهایت فرایند خلاق ثروت در یک سرزمین را با چالش جدی مواجه سازد (میرترابی و خاوری‌نژاد، ۱۳۹۳). با وجود این، مهاجرت به پدیده‌ای تبدیل شده است که در دهه‌های گذشته افزایش بی‌سابقه‌ای پیدا کرده است (رحمانی و مظاهری‌ماربری، ۱۳۹۳).

مهاجرت به عنوان چالش یا شاید یک ابر بحران، پدیده‌ای مختص به کشور یا منطقه خاص نیست، بلکه هم کشورهای توسعه یافته و هم کشورهای در حال توسعه با آن درگیرند. با این تفاوت که زمینه‌های ایجاد این پدیده در کشورهای مختلف، متفاوت است. از منظر سنی نیز در میان افرادی که در گروه‌های سنی مختلف اقدام به مهاجرت می‌کنند، نقش جوانان به عنوان سرمایه انسانی و اعضای فعال جامعه که بخش مهمی از نیروی کارآمد جامعه را تشکیل می‌دهند، پررنگ‌تر است. اگر چه مهاجرت همواره در طول تاریخ و در جوامع گوناگون پدیده‌ای مرسوم بوده، اما امروزه روند تصاعدی مهاجران به ویژه دانشجویان زنگ خطری برای پیشرفت کشورهای در حال توسعه مانند ایران تلقی می‌گردد. در مورد جمهوری اسلامی ایران، موضوع خروج جوانان و نیروهای متخصص از کشور به عنوان پدیده‌ای اجتماعی که محصول عوامل اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی جامعه است، بر فرایندهای رشد و توسعه اقتصادی، سیاسی و اجتماعی اثرات زیان‌باری بر جای گذاشته است (موسوی‌راد و قدسیان، ۱۳۹۴).

برخی از آمارهای موجود، از سطح بالای میل به مهاجرت در ایران حکایت می‌کنند. مطالعه‌ای که اخیراً توسط پژوهشکده سیاست‌گذاری علم، فناوری و صنعت دانشگاه صنعتی شریف صورت گرفته، نشان می‌دهد که چهارصد هزار نفر درصدد انجام اقدامی عملی برای مهاجرت آمده‌اند، ولی رقم بسیار بزرگتری، یعنی یک میلیون و هشتصد هزار نفر قصد مهاجرت از کشور را دارند (صلواتی و همکاران، ۱۳۹۷). به علاوه، این رقم فقط شامل کسانی است که قصد خروج از کشور را دارند و احتمالاً تعداد بسیار بیشتری نیز وجود دارند که تمایلی نسبی به مهاجرت دارند و یا به مهاجرت به مثابه یک امکان فکر می‌کنند. برخلاف موضوع میل به مهاجرت که در ایران به آن توجه چندانی نشده است، در سال‌های اخیر، توجه بسیار زیادی نسبت به موضوع مهاجرت دانشگاهیان ابراز شده است. عباراتی مانند «فرار مغزها» و «مهاجرت نخبگان» را می‌توان از پرتکرارترین عبارات مورد اشاره در رسانه‌ها درباره مهاجرت دانشجویان دانست. امروزه صحبت از مهاجرت دانشگاهیان به موضوع مهمی تبدیل شده تا جایی که برخی، از «مهاجرت ژن‌ها» صحبت می‌کنند و معتقدند این مهاجرت‌ها باعث پایین‌تر آمدن ضریب هوشی ایرانیان در نسل‌های بعد خواهد شد (آسایش و همکاران، ۱۳۹۸). در اخبار و رسانه‌ها نیز هر روزه آمار ضد و نقیضی از مهاجرت دانشگاهیان دیده می‌شود. برای مثال به گزارش سایت خبری نوفه، ۳۰۰۰ پزشک در ده ماه گذشته از کشور مهاجرت کرده‌اند، در سال گذشته

نزدیک به ۹۰۰ استاد دانشگاه ایران را ترک کرده‌اند. روزانه ۲۰ مهندس و نخبه در مقاطع کارشناسی تا دکتری از کشور خارج می‌شوند. ایران بالاترین آمار از دست دادن نخبگان را دارد (نوفه، ۱۵ آبان ۱۴۰۰). با توجه به مطالب بیان شده مسئله اصلی این پژوهش بررسی مهاجرت نیروی کار و تاثیر آن بر توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی (مطالعه موردی: جمهوری اسلامی ایران) می‌باشد.

پیشینه تحقیق

حسینی و همکاران (۱۴۰۰) در تحقیقی به بررسی تأثیر مولفه‌های اقتصادی و اجتماعی بر گرایش نخبگان فرهنگی در مهاجرت به کشورهای توسعه یافته پرداختند. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد گرایش نخبگان فرهنگی به مهاجرت به کشورهای توسعه یافته در حد بالا وجود دارد و به ترتیب عوامل اجتماعی و سپس اقتصادی جامعه بسیار مؤثر بوده است. ضریب تعیین چندگانه نشان می‌دهد ۱۷ درصد علل مهاجرت نخبگان به کشورهای توسعه یافته از ترکیب این دو عامل تشکیل شده است.

رستگاری و همکاران (۱۴۰۰) در تحقیقی تحت عنوان ایرانیان خارج از کشور: فرصت یا تهدید به این نتیجه رسیدند در فرآیند سیاست‌گذاری در خصوص مهاجرت ایرانیان شانزده آسیب شناسایی شد که اصلی‌ترین آنها، پراکندگی سازمانی و فقدان یک نهاد مرجع با قابلیت اتخاذ تصمیم نهایی است. آسیب‌های دیگری مانند نگاه امنیتی به ایرانیان مهاجر، موازی‌کاری، فقدان ضمانت اجرایی قانونی برای بازگشت ایرانیان مهاجر، فقدان بانک آماری و خلأ تقنینی در این حوزه و ... نیز استخراج شد. به طور کلی در نتیجه این مقاله می‌توان گفت، مجموعه‌ای از اقدامات حکومت جمهوری اسلامی به عنوان عامل رانشگر و ترغیب افراد به مهاجرت عمل کرده است.

جوهانسون (۲۰۲۰) در مقاله «مهاجرت بین‌المللی، توسعه و خط‌مشی؛ بررسی مجدد تئوری تحول مهاجرت گامی رو به جلو» معتقد است تئوری‌های تغییر مهاجرت به واسطه آگاهی بخشی درباره سیاست‌های مربوط به مهاجرت در جهان شمال مورد بحث قرار گرفته بودند. این تئوری‌ها مبتنی بر این فرض هستند که مهاجرت‌ها از کشورهای در حال توسعه می‌تواند تهدیدی برای ثبات اجتماعی و فرصت‌های اقتصادی باشد و بنابراین مهاجرت از این کشورها می‌بایست کاهش پیدا کند. بر این اساس، پیشنهاد شده که سیاست‌های توسعه می‌تواند «تغییر مهاجرتی» را در جنوب ایجاد کند، جایی که فرض بر این است که بهبود و افزایش توسعه اقتصادی می‌تواند به عنوان جایگزینی برای مهاجرت از جنوب عمل کند و یا کاهش آن به سمت شمال را در پی داشته باشد. نویسندگان با شناسایی سیاست‌های چالش برانگیز تلاش کرده تا در مقاله خود نقصان‌های کلیدی مدل‌های تغییر مهاجرت را مورد بررسی قرار دهد.

پل و یثو (۲۰۲۰) در مقاله «مطالعه مهاجرت‌های چندملیتی: بازگشت به تئوری مهاجرت» معتقدند گسترش ادبیات دانشگاهی مربوط به مهاجرت، کمبودهای مدل «یک مبداء، یک مقصد» را در عصر جهانی شدن روشن ساخته است؛ اصطلاحات متعدد «رو به جلو»، «گام به گام»، «سریالی»، «ثانویه»، «مثلی»، «ترانزیتی» برای توصیف محرک‌های متعدد مهاجرت به کار رفته است، اما فقدان توافق برای توصیف مهاجرت‌ها منشأ نبود

شفافیت نظری درباره این پدیده است. به واسطه نبود این توافق و شفافیت، نویسندگان یک اصطلاح چتری جدید تحت عنوان مهاجرت‌های چندملیتی را پیشنهاد کرده‌اند. این مقاله در حقیقت به گردآوری آثار پژوهشگرانی می‌پردازد که در حوزه مهاجرت چندملیتی دیدگاه‌های خود را بیان کردند. مقاله بر این دیدگاه تأکید کرده که چگونه تعامل میان تصورات فردی، آرزوها، توانایی‌ها و سوژه سازی با زیرساخت‌های مهاجرت چندملیتی (در حوزه‌های آموزش، گردشگری، کار و شهروندی) منجر به پذیرش مسیرهای پیچیده مهاجرت چندملیتی می‌شود.

هاس و همکاران (۲۰۱۹) در پژوهشی با عنوان «مهاجرت بین‌المللی: روندها، تعیین‌کننده‌ها و تأثیرات سیاسی» با بررسی سیاست‌های مهاجرتی بعد از جنگ دوم جهانی دو مفروض اساسی را به چالش کشیده‌اند: ۱- مهاجرت تسریع شده است و ۲- سیاست‌های مهاجرتی محدود کننده شده‌اند.

تعریف مفاهیم

• مهاجرت

رولان پرسا (۱۹۸۵) مهاجرت را حرکات افراد یا گروه‌ها می‌داند که تغییر دائمی یا طولانی محل اقامت معمولی فرد را به دنبال دارد. به نظر وی در تحلیل حرکات مهاجرتی به سه نکته باید توجه کرد: الف) دائمی یا طولانی بودن مدت اقامت در محل جدید؛ ب) وجود فاصله مکانی؛ ج) وجود فاصله زمانی و زمان انجام مهاجرت. فرآیند مهاجرت شامل جابه‌جایی از یک مکان به مکان دیگری است که مکان دوم در اغلب موارد بهتر به نظر می‌رسد. مهاجر نیز شخصی است که از یک مکان به مکان دیگر، برای یافتن شغل یا شرایط زندگی بهتر حرکت می‌کند (دوبی و ملاح، ۲۰۱۵).

• نخبگان

نخبگان افرادی هستند که صاحبان فکر، شخصیت و توانایی‌های وسیع فکری و سازماندهی بالا می‌باشند و در این خصوص اندیشه، فکر، روش‌های بهینه‌تئوری، آینده‌نگری و دوراندیشی تولید می‌کنند (حسینی و همکاران، ۱۴۰۰).

• توسعه

توسعه به مثابه یک آرمان و هدف انسانی، دلالت بر وضعیتی دارد که در آن تلاش می‌شود بر مبنای پتانسیل‌ها و ظرفیت‌های موجود و یا ایجاد زمینه‌های مساعد به بهبود وضعیت و ایجاد تغییر مثبت پرداخته شود (عزیزی، ۱۳۹۸).

چارچوب نظری

روابط متقابل توسعه و مهاجرت از جمله زمینه‌های موضوعی است که از نیمه دوم قرن بیستم، محور بحث‌های دنباله‌داری در پژوهش‌های متعدد بوده است. واکاوی مبانی نظری موجود، حداقل سه زاویه نگاه متفاوت را

به این ارتباط نشان می‌دهد. از منظر نخست، در بخش مهمی از مبانی نظری پژوهشی، توجه اصلی معطوف به ارزیابی پیامدها و آثار مهاجرت بر توسعه مناطق مبدأ و مقصد بوده است (ماسیا و همکاران، ۱۹۹۸). دیدگاه مسلط در دهه‌های گذشته، نگاه بدبینانه به رابطه توسعه و مهاجرت بود و عمدتاً مهاجرت، عامل توسعه نیافتگی مناطق مبدأ تصور می‌شد (فیاست، ۲۰۰۸). زاویه نگاه جدیدتر در پژوهش‌های بعدی این بود که مهاجرت به جای آنکه معضلی برای توسعه نیافتگی مناطق مبدأ تلقی شود، به عنوان فرصتی قابل بهره‌برداری برای توسعه فرض شود. این رویکرد، زمانی به صورت جدی‌تر مورد توجه قرار گرفت که موضوع مهاجرت در گزارش بانک جهانی در خصوص «تأمین مالی توسعه جهانی سال ۲۰۰۳» توجه ویژه‌ای به رشد چشمگیر وجوه ارسالی مهاجران به کشورهای مبدأ مهاجرتی نشان داد؛ بنابراین، نقش بالقوه مثبت مهاجران در فرآیند توسعه مبدأ از طریق ارسال وجوه و سرمایه‌گذاری مجدد سرمایه‌های مادی و انسانی در مبدأ مورد توجه قرار گرفت و به این ترتیب، موضوع «آثار و پیامدهای مهاجرت بر توسعه»، جای خود را هر چه بیشتر به «سهم و مشارکت مهاجران در توسعه» داد. رویکرد سوم، معطوف به تحلیل نظری و تجربی دلایل و انگیزه‌های مهاجرت بود و سعی کرد با توجه به افزایش حجم و وسعت جریان‌های مهاجرتی بین مناطق توسعه یافته و در حال توسعه در قرن بیستم، به تئوریزه کردن رابطه مهاجرت و توسعه بپردازد. در این قسمت از پژوهش حاضر، به تناسب اهداف و مسئله پژوهش، تلاش شده است، سازوکار نظری ارتباط بین مهاجرت و ابعاد و مؤلفه‌های توسعه با استناد به نظریه‌های مرتبط تبیین و تشریح شود.

نظریه «عوامل دافعه و جاذبه لی (۱۹۶۶)»، اولین نظریه‌ای است که در چارچوب این پژوهش استفاده می‌شود. لی، (۱۹۹۶) در ارتباط با مهاجرت بر نظریه «جذب و دفع» تأکید کرد. به نظر او تصمیم به مهاجرت تحت تأثیر چهار عامل قرار دارد که عبارت‌اند از: ۱. عواملی که با حوزه مبدأ ارتباط دارد؛ ۲. عواملی که با حوزه مقصد ارتباط دارد؛ ۳. موانع بازدارنده (فاصله مکانی، موانع فیزیکی، قوانین مهاجرت و غیره) و ۴. عوامل شخصی. نکته قوت نظریه لی (۱۹۹۶)، تأکید درست و به جای او درباره عوامل شخصی است و بر اساس آن، اگر برآیند عوامل برانگیزنده و بازدارنده مثبت باشد، میل به مهاجرت در فرد ایجاد می‌شود و چنانچه عوامل شخصی نتواند این تمایل را از بین ببرد و موانع موجود در جریان مهاجرت نیز تأثیر بازدارنده‌های اعمال نکند، مهاجرت عینیت می‌یابد و فرد حرکت خود را از مبدأ به مقصد آغاز می‌کند. در هر حوزه عوامل متعددی وجود دارد که می‌تواند در جذب افراد در آن حوزه، مؤثر باشد؛ همچنین عوامل دیگری وجود دارد که می‌تواند موجب دفع افراد از آن حوزه شود. وجود امکانات آموزشی بیشتر، اشتغال و درآمد در مبدأ از جمله عوامل جاذبه محسوب می‌شوند؛ بنابراین بر اساس این دیدگاه نظری، شاخص‌های توسعه به طور بالقوه می‌توانند یکی از عوامل مهم در هر کشور باشند. کیت گریفتن (۱۳۸۴) علت مهاجرت نیروی کار را سطح پایین دستمزد و ناامنی مشاغل آزاد می‌داند و نشان می‌دهد با مهاجرت، عرضه کار در سطح مهاجر فرست کاهش و در مناطق مهاجر پذیر افزایش می‌یابد. این فرایند باعث افزایش سطح دستمزد واقعی در مناطق مهاجر فرست می‌شود و باعث بهتر شدن توزیع درآمد در آنها خواهد شد؛ همچنین به عقیده وی مهاجرت باعث کاهش تفاوت‌های موجود در استانداردهای واقعی زندگی می‌شود؛ به عبارتی دلایل اقتصادی را نه تنها به عنوان پیامد مهاجرت بلکه به عنوان انگیزه مهاجرت مؤثر می‌داند (عسگری ندوشن و همکاران، ۱۳۹۶).

نظریه دیگر، «نظریه وابستگی» (فرانک، ۱۹۷۸؛ مرفاسکا، ۲۰۱۲) است. طرفداران این نظریه بر این باور هستند که نمی‌توان بین علل و آثار مهاجرت تفکیک قائل شد؛ زیرا مهاجرت از طرفی، معلول توسعه اجتماعی و از سوی دیگر، عامل ایجاد گسترش و توسعه نابرابر است (پاپادمتریو، ۱۹۸۸). بر اساس این دیدگاه، ابتدا باید به مسئله عدم توسعه توجه کرد و در این رابطه نابرابری ساختی و مکانی بین بخش‌های جامعه را در نظر گرفت. به طور کلی، نظریه پردازان وابستگی مهاجرت‌های روستایی- شهری در جوامع جهان سوم را پدیده‌ای جدید و در ارتباط با گسترش سرمایه‌داری وابسته در این کشورها می‌دانند و بر این باور هستند که علت مهاجرت‌های روستایی- شهری را در نهایت باید در توسعه اقتصادی- اجتماعی جستجو کرد. توسعه نابرابر شهری و روستایی و تراکم و تمرکز امکانات در یک محیط و بی‌توجهی به محیط دیگر عامل رانش جمعیت از روستا به شهر است. به طور خلاصه در نظریه‌های وابستگی، مهاجرت امری اجباری است که بر اساس عدم توسعه یک محیط (روستا) نسبت به محیط دیگر (شهر) و وابستگی بخش غیر سرمایه‌داری به بخش سرمایه‌داری به وجود می‌آید و ادامه آن باعث گسترش هر چه بیشتر توسعه نیافتگی می‌شود (مشفق، ۱۳۹۰).

نظریه‌ای که در آن می‌توان تأثیر اشتغال و بیکاری در مهاجرت را بررسی کرد، نظریه تودارو (۱۹۶۹) است. تودارو (۱۹۶۹) نیز مانند بیشتر صاحب نظرانی که به بررسی مهاجرت پرداخته‌اند، درصدد تبیین مهاجرت‌های روستایی- شهری بوده است. تودارو (۱۹۶۹) علاوه بر آنکه در کتاب «توسعه اقتصادی در جهان سوم» این مسئله را بررسی و تحلیل کرده، در اثر دیگر خود (۱۹۶۹) به تفصیل به جنبه‌های نظری آن پرداخته است. به نظر وی، مهاجرت در درجه اول مبتنی بر محاسبات اقتصادی است. تلاش نظری وی در پاسخ به این سؤال است که چرا علی‌رغم وجود نرخ بالای بیکاری در شهرها، مهاجرت همچنان از روستا به شهر ادامه می‌یابد. به نظر تودارو (۱۹۶۹)، مهاجرت در اصل پاسخی به تفاوت درآمد مورد انتظار بین شهر و روستا است. فرض اصلی این است که تصمیم‌گیرندگان به مهاجرت در بازار کار متنوع شهری فرصت‌های قابل دسترس‌تری برای خود در نظر می‌گیرند (عسگری ندوشن و همکاران، ۱۳۹۶).

مدل مهاجرت تودارو (۱۹۶۹)، دارای چهار ویژگی اصلی زیر است: ۱. مهاجرت، جریانی انتخابی و انگیزه آن بر پایه ملاحظات عقلانی اقتصادی، سود و هزینه نسبی است و هر چند عمدتاً اقتصادی است، روانی نیز هست؛ ۲. تصمیم به مهاجرت به تفاوت درآمد مورد انتظار بین شهر و روستا بستگی دارد؛ نه تفاوت درآمد واقعی بین آنها؛ ۳. احتمال به دست آوردن شغلی در شهر با میزان بیکاری شهری رابطه عکس دارد؛ ۴. در صورت وجود اختلاف زیاد در درآمد مورد انتظار بین شهر و روستا، وجود میزان مهاجرت مازاد بر فرصت‌های اشتغال نه تنها ممکن؛ بلکه منطقی و حتمی است؛ بنابراین میزان بالای بیکاری شهری نتیجه اجتناب ناپذیر عدم تعادل جدی فرصت‌های اقتصادی بین مناطق روستایی و شهری بیشتر کشورهای در حال توسعه است (تودارو، ۱۹۶۹).

مرور دیدگاه‌های نظری ارائه شده در زمینه مهاجرت، نشان می‌دهد که بحث از توسعه به طور تلویحی یا آشکار یکی از موضوع‌هایی است که نظریه‌های مهاجرت بر آن تأکید داشته‌اند. برای مثال، لی (۱۹۶۶) تأکید می‌کند که اگر عوامل برانگیزنده در فرد غالب شود، مهاجرت به مقصد انجام می‌پذیرد؛ مقصدی که دارای جاذبه‌های بیشتری نسبت به مبدأ است. عمده جاذبه‌های موجود در مقصد مربوط به امکانات رفاهی و آموزشی

و اشتغال است که خود از شاخص‌های مهم توسعه به شمار می‌آیند. «نظریه وابستگی» نیز تأکید می‌کند، نابرابری‌های ساختی و عدم توسعه یک مکان نسبت به مکان دیگر باعث مهاجرت افراد می‌شود و هر مکانی که دارای توسعه بیشتر باشد، محل ورود مهاجران بیشتری می‌شود. در آخر نظریه تودارو (۱۹۶۹)، دو شاخص مهم توسعه یعنی بیکاری و اشتغال در یک مکان را بر مهاجرت افراد تأثیر گذار می‌داند و با افزایش احتمال کاریابی در یک مکان افراد میل بیشتری به مهاجرت به آن مکان پیدا می‌کنند.

روش تحقیق

روش تجزیه و تحلیل با استفاده از روش تحلیل مضمون است. این پژوهش از نظر هدف، یک مطالعه کاربردی و از نظر زمان، یک مطالعه مقطعی و از نظر گردآوری داده‌ها یک بررسی اکتشافی است. جامعه آماری پژوهش حاضر شامل کلیه دانشجویانی که قبلاً مهاجرت کرده‌اند و یا در زمان انجام مصاحبه قصد مهاجرت داشته باشند، به تعداد n نفر در سال ۱۴۰۱ می‌باشد. نمونه‌گیری این پژوهش نیز با توجه به کیفی بودن موضوع از روش اشباع نظری استفاده شده است.

در مرحله اول متن مصاحبه‌ها اسناد به دقت مورد بررسی قرار گرفت و برای هر یک از مصاحبه‌ها و اسناد جدولی ترسیم شد که در آن تکه‌هایی از متن مصاحبه که مرتبط با مفهوم موثر بر مهاجرت نخبگان بود در سمت چپ جدول و کد تخصیص داده شده به آن در سمت راست جدول نوشته شده است. مرحله اول در روش تحلیل مضمون، گردآوری داده‌ها و پیاده‌سازی آنها می‌باشد. تحلیل داده‌ها و تعیین گروه‌های گوناگون اولین کاری بود که به منظور انجام روش تحلیل مضمون انجام شد. بعد از اینکه داده‌ها و اطلاعات به دست آمدند، محقق کدگذاری باز داده‌های متنی مورد نظر را انجام داد. در این مرحله با مطالعه متن مورد نظر و تامل و تفکر بر روی آن، برچسبها و مضامین اولیه از متن استخراج شد. عمل کدگذاری در این مرحله با محوریت محقق انجام می‌پذیرد، که مهمترین و وقت گیرترین بخش تحلیل مضمون محسوب میشود. در این بخش از فرایند، محقق شخصا تعیین عبارات و کلیدواژه‌ها و الصاق کدها و توصیف‌گرها را بر عهده می‌گیرد در ادامه کلیه کدهای استخراج شده مورد بحث و بررسی قرار گرفت. این بحث و بررسی منتج به «کشف مضامین جدید و غنی‌تر و از داده‌های مورد مطالعه و تحلیل» و «تصحیح کدهای کشف شده» شده است. با مطالعه داده‌ها و اطلاعات به دست آمده، در مرحله اول ۱۱۵ مفهوم اولیه و یا مضمون پایه شناسایی شدند.

یافته های توصیفی و استنباطی

ردیف	متن عبارت مصاحبه	کدهای باز
1	یکی از عواملی که باعث مهاجرت نخبگان در کشور میشود پدیده تبعیض جنسیتی است که کاملاً فرهنگی است.	تبعیض جنسیتی
2	نخبه فضای پیشرفت علمی خود را از لحاظ امکانات و آرامش فکری در داخل کشور مهیا نمی‌بیند	نبود چشم انداز پیشرفت علمی
3	اشتغال یکی از عوامل تاثیرگذار در تصمیم‌گیری برای مهاجرت است.	نبود شغل مناسب
4	بحران و جنگ باعث بروز مهاجرت نخبگان میشود.	بی توجهی به نخبگان
5	تضاد طبقاتی و ناعدالتی در توزیع ثروت باعث ایجاد ناامیدی و فشار روانی بر نخبگان می‌شود و این قشر از جامعه تصمیم می‌گیرند با مهاجرت به کشورهای خارجی توانایی خود را به جامعه اثبات کنند.	ناعدالتی اقتصادی
6	باید در زمینه پذیرش نخبگان فرهنگسازی شود تا جامعه، قشر نخبگان را بیشتر بپذیرد. قطعاً این موضوع نقش تأثیر گذاری در جلوگیری از مهاجرت نخبگان ایفا خواهد کرد.	نبود فرهنگ پذیرش نخبگان
7	به نظر می‌رسد که تبلیغات رسانه‌های دشمن نقش تأثیر گذاری در آینده نخبگان ایرانی ایفا کند.	تبلیغات دشمنان
8	عامل سیاسی درخصوص بی‌ثباتی یا فشارها و ناامنی سیاسی باعث بروز مهاجرت نخبگان میشود.	بی ثباتی سیاسی
9	یکی از عوامل فرار مغزها، نبودن شناخت قدر و منزلت تحصیل کرده‌ها و نوع برخورد با آنهاست.	بی توجهی به نخبگان
10	انتصاب نیروهای غیر تخصصی نیز نوعی تشویق نخبگان به ترک از کشور بوده و قطعاً خیانت تلقی می‌شود.	توجه نکردن به نخبگان در ساختار اداری
11	برخی نخبگان کشور دچار ناامیدی نسبت به آینده خود می‌شوند که این موضوع به سیاست گذاری برخی از مسئولان در سال‌های گذشته مربوط می‌شود	ناامیدی نخبگان
12	موضوعی که کمتر کسی به آن اشاره میکند وجود احساس ناامنی در نخبگان ما است که باعث مهاجرت میشود.	نگرانی از آینده
13	فراهم نشدن فرصت‌های مطلوب برای ارزیابی طرح و یا پروژه‌های مطالعاتی در افراد باعث بروز پدیده مهاجرت میشود.	فرصت پیشرفت

ساختار معیوب حکمرانی	بیشتر مشاغل به افراد بی صلاحیت و یا کم صلاحیت واگذار شده است و تنها ۴ / ۱ درصد از کارآفرینان در بخش‌های صنعتی کشور مشغول به کارند.	14
نگرانی معیشت	اکثر مهاجرت دانشجویان در مرحله تحصیلات تکمیلی رخ می‌دهد؛ زیرا در این دوران دانشجویان ضمن داشتن دغدغه به سرانجام رساندن تحصیلات خود، دغدغه تأمین معیشت نیز دارند	15

یافته‌های تحقیق نشان داد که مردان، ۶۴.۳ درصد از حجم نمونه را به خود اختصاص داده‌اند. در حالی که ۳۵.۷ درصد از حجم نمونه به زنان تعلق دارد. بیشترین میزان مشارکت مربوط به سن زیر ۴۰ سال با میزان مشارکت برابر با ۴۲.۸ درصد بوده است. فراوانی افراد دارای ۴۰ تا ۵۰ سال ۳۵.۷ و فراوانی افرادی بالای ۵۰ سال ۲۱.۴ درصد می‌باشد. تعداد ۶ نفر کمتر از ۱۵ سال و ۸ نفر بیش از ۱۵ سال از مهاجرت آنها گذشته است. تعداد ۵ نفر دارای تحصیلات ارشد و ۹ نفر دارای تحصیلات دکترا بوده‌اند.

استخراج کدهای مربوط به چالش

با مطالعه داده‌ها و اطلاعات به دست آمده، در مرحله اول ۱۱۵ مفهوم اولیه و یا مضمون پایه شناسایی شدند.

جدول (۱): استخراج کدهای مربوط به مهاجرت

در این مرحله، نکات کلیدی استخراج شده در مرحله قبل را ذیل عناوین مشترک، مفهوم سازی می‌کنیم. نکته حائز اهمیت آنکه از میان نکات کلیدی استخراج شده از مصاحبه‌ها، بسیاری از نکات، همزمان ذیل چند مفهوم گوناگون طبقه‌بندی شده‌اند.

اقدامات و نتایج مرحله دوم تحلیل داده‌ها

در مرحله دوم یعنی ساختن مضامین سازمان دهنده، مجموع کدهای توصیفی حاصل از مرحله اول در دستهای مرتبط به هم قرار گرفتند، در مجموع ۲۷ مضمون پایه در این مرحله بدست آمد. پس از این شناسایی کدهای نخست، سعی محقق بر این است این کدها با رویکرد استقرایی و در سلسله ای از روابط مبتنی بر دانش محقق و ادبیات نظری به هم ارتباط دهد و به واسطه آن دریابیم که چه مقوله‌هایی از دل مصاحبه استخراج

می‌گردد که در ادامه و قسمتهای بعدی با استفاده از آنها به ساختن مضامین سازمان دهنده و فراگیر اقدام خواهد شد. مضامین فراگیر به دست آمده از تحلیل مضمون در این تحقیق یک مضمون فراگیر به نام عوامل و پیامدهای مهاجرت نخبگان میباشد. این مضمون فراگیر مجموعاً دارای ۴ مضمون فراگیر میباشد که عبارتند از:

- ❖ اجتماعی
- ❖ فرهنگی
- ❖ سیاسی
- ❖ اقتصادی

جدول (۲): مضامین فراگیر، مضامین سازمان دهنده مهاجرت نخبگان

مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده	مضامین فراگیر
نبود چشم انداز پیشرفت علمی	عوامل	فرهنگی
نبود فرهنگ پذیرش نخبگان		
تبلیغات دشمنان		
تبعیض جنسیتی		
مدرک گرایی	پیامد	
بیتوجهی به جایگاه علم		
ناعدالتی اقتصادی	عوامل	اقتصادی
شاخصهای اقتصادی ضعیف		
نگرانی معیشت		
نبود شغل مناسب		
توسعه اقتصادی کشور مقصد	پیامد	
ضربه به توسعه اقتصادی		
افزایش نیروی کار غیرماهر		
بیتوجهی به نخبگان	عوامل	اجتماعی
فرصت پیشرفت		
ناامیدی نخبگان		
نگرانی از آینده		
حذف شبکه نخبگانی	پیامد	
کاهش سرمایه اجتماعی		
ارزش شدن مهاجرت		

ناامیدی اجتماعی		
ساختار معیوب حکمرانی	عوامل	سیاسی
توجه نکردن به نخبگان در ساختار اداری و سیاسی		
بیثباتی سیاسی		
کاهش کارآمدی	پیامد	
حذف شایسته سالاری		
از دست دادن امکان رقابت بین المللی		

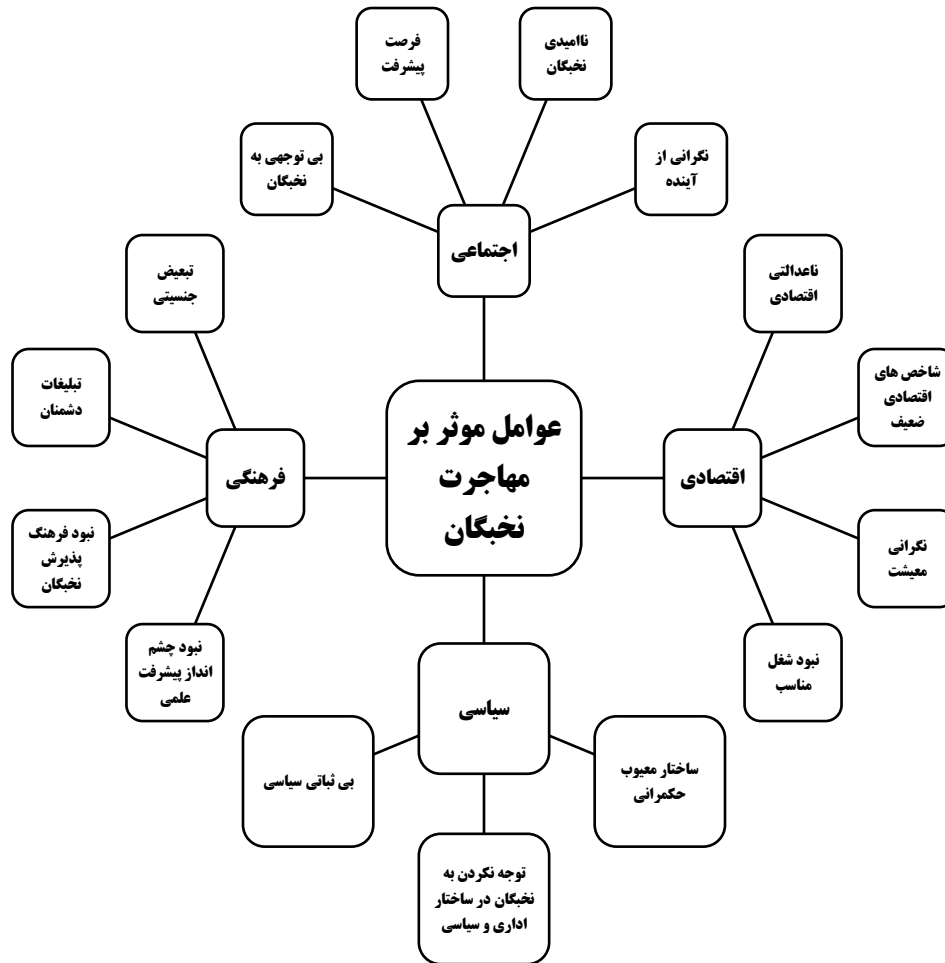
یکپارچه سازی از طریق مضامین سازمان دهنده

در مرحله سوم تحلیل داده‌ها، به مضامین سازمان دهنده که در مرحله قبل بدست آمدند و با توجه به ادبیات موضوع و حساسیت نظری، یک مضمون فراگیر تخصیص داده شده و سپس شبکه مضامین ترسیم شد. با مطالعه داده‌ها و اطلاعات و استخراج مضمون پایه، این مضامین بارها توسط محقق بازبینی و اصلاح شد و مضامین مشابه و یکسان در یک دسته قرار گرفتند. همانگونه که در فصل پیشین بیان شد، شبکه مضامین متشکل از مضامین پایه، مضامین سازمان دهنده و مضامین فراگیر است. در پژوهش حاضر با مرور و بازبینی مضامین و انجام طبقه‌بندی‌های گوناگون، سرانجام محقق به شبکه مضامینی شامل ۲۷ مضمون پایه، ۸ مضمون سازماندهنده (عوامل و پیامدها) و ۴ مضمون فراگیر دست یافت.

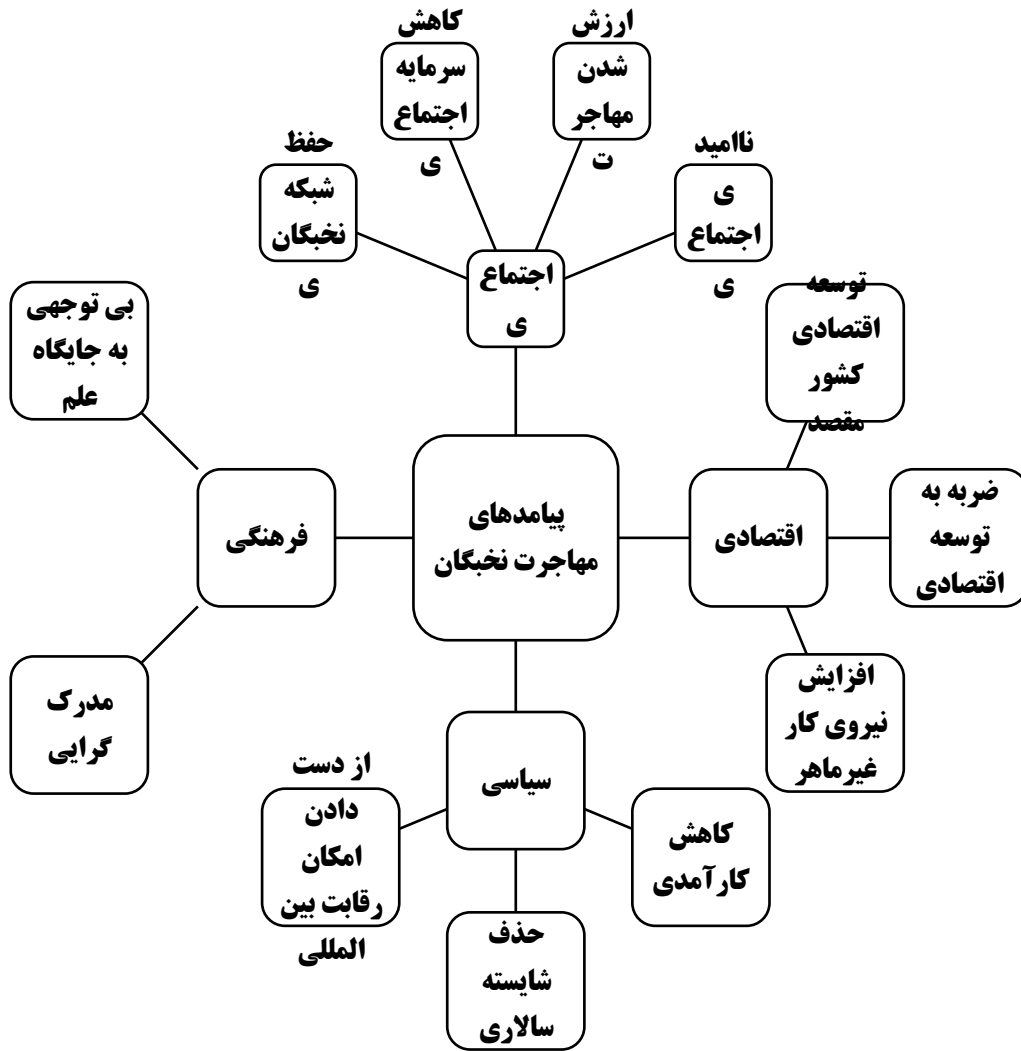
شبکه مضامین

شبکه مضامین عوامل و پیامد مهاجرت نخبگان، بر اساس روندی مشخص، مضامین پایه (کدها و نکات کلیدی متن)، مضامین سازماندهنده (مضامین به دست آمده از ترکیب و تلخیص مضامین پایه) و مضامین فراگیر (مضامین عالی در بر گیرنده اصول حاکم بر متن به مثابه کل) را نظاممند میکند؛ سپس این مضامین به صورت نقشه‌های شبکه تارنما، رسم و مضامین برجسته هر یک از این سه سطح همراه با روابط میان آنها نشان داده میشود.

بر خلاف روش قالب مضامین، شبکه‌های مضامین به صورت گرافیکی و شبیه تارنما نشان داده میشوند تا تصور وجود هر گونه سلسله مراتب در میان آنها از بین برود، باعث شناوری مضامین شود و بر وابستگی و ارتباط متقابل میان شبکه تاکید شود. با این حال، لازم است توجه شود که این شبکه‌ها صرفاً ابزاری تحلیلی هستند و نه خود تحلیل. وقتی یک شبکه مضمونی ساخته شد میتوان از آن به مثابه ابزاری تصویری برای تفسیر متن استفاده کرد تا نتایج حاصل از متن و خود متن برای محقق و خوانندگان تحقیق، روشن و فهمیدنی شود. در این تحقیق دو شبکه مضامین برای عوامل و پیامدها به دست آمده است.

شکل (۱): شبکه مضامین عوامل موثر بر مهاجرت نخبگان

شکل شبکه مضامین پیامدهای مهاجرت نخبگان

قالب مضامین، فهرستی از مضامین را به صورت سلسله مراتبی نشان میدهد. شبکه مضامین نیز ارتباط میان مضامین را در نگارههایی شبیه تارنما نشان میدهد که در این پژوهش شبکه مضامین دارای چهار مضمون فراگیر در مرکز شبکه بوده که به عنوان زمینهای مهاجرت نخبگان در نظر گرفته شده است.

شکلگیری این مضامین وابسته به ۱۱۵ کد تفسیری بود که در ابتدای کار و پس از کدگذاری اولیه داده‌های جمع‌آوری شده و براساس غربالگری و یکسانسازی مضامین نهایتاً به ۲۷ مضمون پایه ختم گردید. در ادامه و با توجه به آنکه تحقیق کیفی یک کار محقق محور بوده و نقش محقق در غنا بخشیدن به نتایج بسیار اثرگذار است؛ فلذا پس از دستیابی اولیه به مضامین پایه و سپس دستهبندی و تقسیم آنها به دسته‌های مشابه برای دستیابی به مضامین سازمان دهنده، مراجعات مکرری به صورت رفت و برگشتی به متن مصاحبه‌ها صورت پذیرفت و پس از اطمینان خاطر از کامل بودن مضامین و رسیدن به اشباع نظری، با توجه به مصاحبه‌های انجام شده و دستیابی به پاسخ‌های مناسب برای هر یک از سوالات، شبکه مضامین ترسیم گردید که با توجه به اینکه شبکه مضامین ترسیمی باید تمامی ابعاد مضامین حاصله را پوشش دهد، بر همین اساس در لایه درونی مضمون اصلی و مسئله پژوهش قرار داده شد. در مرحله بعد عوامل موثر بر مهاجرت نخبگان با استفاده از روش تحلیل سلسله مراتبی (AHP) رتبه‌بندی خواهند شد.

بررسی وزن مطلق و رتبه نسبی عوامل موثر بر مهاجرت نخبگان

رتبه در کل	وزن	عنوان عامل
۱	0.121	ساختار معیوب حکمرانی
۲	0.110	شاخصهای اقتصادی ضعیف
۳	0.092	توجه نکردن به نخبگان در ساختار اداری و سیاسی
۴	0.085	نگرانی معیشت
۵	0.084	نبود چشم انداز پیشرفت علمی
۶	0.073	نبود فرهنگ پذیرش نخبگان
۷	0.070	بی‌توجهی به نخبگان
۸	0.060	بی‌ثباتی سیاسی
۹	0.056	ناعدالتی اقتصادی
۱۰	0.053	فرصت پیشرفت
۱۱	0.048	نبود شغل مناسب
۱۲	0.048	تبعیض جنسیتی

۱۳	0.043	تبلیغات دشمنان
۱۴	0.032	نامیدی نخبگان
۱۵	0.024	نگرانی از آینده

در این مرحله، بر اساس وزنهای نسبی هر یک از عوامل به تعیین اهمیت عوامل در مقایسه با یکدیگر میپردازیم. برای این منظور وزن هر یک از معیارهای سهگانه را در وزن نسبی هر یک از عوامل ضرب میکنیم. نتیجه محاسبات، تعیین اهمیت نسبی تمامی عوامل موثر در مقایسه با یکدیگر است.

جدول (۳): اهمیت نسبی کلیه عوامل موثر بر مهاجرت نخبگان

بر اساس این مقیاس ساختار معیوب حکمرانی، شاخصهای اقتصادی ضعیف، توجه نکردن به نخبگان در ساختار اداری و سیاسی، نگرانی معیشت، نبود چشم انداز پیشرفت علمی به ترتیب بعنوان مهمترین علل مهاجرت نخبگان می باشد.

نتیجه گیری

در این فصل به منظور تجزیه و تحلیل دادههای جمعآوری شده از روشهای آمار توصیفی و استنباطی استفاده شد. در مرحله اول به منظور تجزیه و تحلیل دادههای جمعیتشناختی پرسشنامه شناسایی عوامل، دادههای جمعآوری شده به صورت جدولهای آمار توصیفی و فراوانی و نمودار میلهای و هیستوگرام ارائه گردید. در مرحله دوم تجزیه و تحلیل، نخست پرسشنامه تعیین عوامل موثر بر مهاجرت نخبگان را که توسط پاسخگویان تکمیل شده و جمعآوری گردیده بود با استفاده از نرمافزار SPSS مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. سپس با استفاده از اطلاعات توصیفی به بررسی هر یک از متغیرها پرداخته و بر اساس میانگینهای آنها به رد و پذیرش ۱۵ متغیر استخراج شده از ادبیات موضوع پرداختیم. پس از این مرحله، به منظور تحقق هدف پژوهش مبنی بر رتبهبندی عوامل موثر بر مهاجرت نخبگان، میزان اهمیت هر یک از عوامل از طریق نرمافزار Expert Choice تعیین گردید.

یافته های تحقیق نشان داد که از مهمترین تاثیراتی که نیروی کار مهاجر بر توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی جمهوری اسلامی ایران گذاشته است می توان در توسعه اقتصادی به عواملی نظیر؛ ضربه به توسعه اقتصادی، افزایش نیروی کار غیرماهر، در توسعه اجتماعی به عواملی نظیر؛ ناامیدی اجتماعی، ارزش شدن مهاجرت، کاهش سرمایه اجتماعی، حفظ شبکه نخبگانی در توسعه سیاسی به عواملی نظیر؛ از دست دادن امکان رقابت بین المللی، حذف شایسته سالاری، کاهش کارآمدی اشاره کرد. در توسعه فرهنگی به عواملی نظیر؛ مدرک گرایی، بی توجهی به جایگاه علم اشاره کرد و در این بین شاخصهای اقتصادی ضعیف، توجه نکردن به نخبگان در ساختار اداری و سیاسی، نگرانی معیشت، نبود چشم انداز پیشرفت علمی به ترتیب بعنوان مهمترین علل مهاجرت نخبگان بیان شده است.

منابع و مآخذ

- آسایش، امید؛ کاظمی‌پور، عبدالمحمد؛ صدیقی، بهرنگ. (۱۳۹۸). سودای مهاجرت: میل به مهاجرت و تصویر ذهنی از غرب در تجربه دانشجوی-مهاجران ایرانی. مطالعات فرهنگی و ارتباطات، ۵۷، ۵۱-۸۳.
- حسینی، سیدخلیل؛ صبوری خسرو شاهی، حبیب و معدنی، سعید. (۱۴۰۰). تأثیر مولفه‌های اقتصادی و اجتماعی بر گرایش نخبگان فرهنگی در مهاجرت به کشورهای توسعه یافته. تغییرات اجتماعی- فرهنگی، ۱۸ (۱)، ۴۰-۵۲.
- رحمانی، تیمور و مظاهری‌ماربری، مرتضی. (۱۳۹۳). بررسی تأثیر مهاجرت بر انباشت سرمایه انسانی و رشد اقتصادی در کشورهای در حال توسعه (۲۰۰۰-۱۹۷۵). فصلنامه علمی پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی، ۱۷ (۱۷)، ۶۱-۷۴.
- رستگاری، ثمینا؛ وحید، مجید و توسلی رکن‌آبادی، مجید. (۱۴۰۰). ایرانیان خارج از کشور: فرصت یا تهدید. فصلنامه مطالعات فرهنگی و ارتباطات، ۱۷ (۶۲)، ۲۴۷-۲۷۲.
- صلواتی، بهرام؛ بهزادی، فهیمه؛ شجاعی، انسیه و ملکی، علی. (۱۳۹۷). جابه‌جایی بین‌المللی دانشجویان و تحصیل کردگان (جهان و ایران). راه‌دان: تهران.
- عزیزی، عصمت‌الله. (۱۳۹۸). مقایسه توسعه سیاسی و اقتصادی در کشورهای مالزی و هند. مجله اقتصادی، ۱۹ (۷ و ۸)، ۱۲۱-۱۴۰.
- عسکری ندوشن، عباس؛ لشگری، احسان و فرامرزیان، سمیه. (۱۳۹۶). رابطه شاخص‌های توسعه و مهاجرپذیری شهرستان‌ها در ایران. تحلیل اجتماعی نظم و نابرابری اجتماعی، ۸ (۱)، ۱۲۷-۱۵۲.
- مشفق، محمود. (۱۳۹۰). تحلیل اثرات شاخص‌های سرمایه انسانی و جمعیت شناختی بر مهاجرت‌های داخلی ایران. نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران، ۶ (۱۱)، ۱۳۵-۱۵۸.
- موسوی راد، سید حامد و قدسیان، حسین. (۱۳۹۵). تحلیل مهاجرت نخبگان و تأثیر سیاست‌های بازدارنده با استفاده از پویایی‌های سیستم. پژوهش‌های مدیریت راهبردی، شماره ۲۱، صفحات ۳۷-۶۲.
- میرترابی، سعید و خاوری‌نژاد، سعید. (۱۳۹۳). علل مهاجرت نخبگان از ایران از منظر اقتصاد سیاسی بین‌الملل (با تأکید بر دهه ۱۳۸۰). فصلنامه علمی تحقیقات سیاسی و بین‌المللی، ۶ (۱۹)، ۱۹۹-۲۳۳.
- Dubey, S; Mallah, V (2015). Migration: causes and effects. The Business & Management Review. Volume 5. Number 4.
- Faist, T, (2008). Migrants as Transnational Development Agents: An Inquiry into the Newest Round of the Migration–Development Nexus, Population, Space and Place, 14(1): 21–42.
- Frank, A.G. (1978). Dependent Accumulation and Underdevelopment. London: Macmillan.
- Haas, H., Czaika, M., Flahaux, M., Mahendra, E., Natter, K., Vezzoli, S., & Villares- Varela, M. (2019). International Migration: Trends, Determinants, and Policy Effects. Population and Development Review.ctions for action. The Commission.

- Johnson, Karin A. C (2020). International Migration, Development, and Policy: Reconsidering Migration Transition Theory—A Way Forward. Hatfield Graduate Journal of Public Affairs: Vol. 4: Iss. 1.
- Lee, E. S. (1966). A Theory of Migration. *Demography* 3(1): 47-57.
- Massey, DS, Arango, J, Hugo, G, Kouaouci, A, Pellegrino, A & Taylor, JE (1998). *Worlds in Motion: Understanding International Migration at the End of the Millennium*, Oxford: Clarendon.
- Paul, A. M., & Yeoh, B. S. A. (2020). Studying multinational migrations, speaking back to migration theory. *Global Networks*.
- Todaro, Michael P. (1969). A Model for Labour Migration and Urban Unemployment in Less Developed Countries. *American Economic Review* 59(1): 138-48.